

TEISE MAAILMASÕJA AEGNE EESTLASTE SUNDMIGRATSIOON LÄÄNDE

Kaja KUMER-HAUKANÕMM

Välis-Eesti uuringute keskus, Tartu Ülikool, Vanemuise 46, 51014 Tartu, Eesti; kaja.kumer-haukanomm@ut.ee

Teise maailmasõja aegset eestlaste väljarännet läände on alates selle toimumisest kuni tänaseni käsitletud põgenemisena. Seni avaldatud on keskendunud peamiselt suurele põgenemisele ja selle käigus kodumaalt lahkunud eestlastele. Hoopis vähem on tähelepanu pööratud sellele, et tegelikult mindi Eestist läände erinevatel põhjustel kogu sõja vältel. Käesolev artikkel heidabki uut valgust eestlaste sõja ajal toimunud väljarändele läände, tuues välja kodunt lahkumise erinevad ajendid ja erinevad sihtgrupid, kes olid ühel või teisel moel välja saadetud, eesmärgiga asetada kogu teema käsitus omakorda vabatahtliku ning sunniviisilise rände teema konteksti.

SISSEJUHATUS

Teise maailmasõja tulemusena lahkus Eestist läände hinnanguliselt 75 000 – 80 000 eestlast. Eesti Vabariigi kodanikke (sealhulgas eelkõige (balti)sakslased, rootslased, venelased) jõudis läände umbes 100 000 inimest.¹ Enam kui 21 000 kodumaalt läände lahkunud eestlast repatrieerus ehk pöördus kodumaale tagasi. Nende seas oli nii vabatahtlikult, kuid peamiselt siiski sunniviisiliselt naasnuid mitmest Euroopa riigist. Pea 6–9% kodumaalt läände siirdunutele aga ei jõudnud sihtkohta, vaid sai surma või suri teel olles.²

Eelkõige võõrsil, kuid viimasel ajal ka Eestis avaldatud Eesti ajalugu puudutavatest üldkäsitlustest, koguteostest, erinevatest albumitest ja arvukatest mälestustest on üldistatult võimalik sõja ajal ning selle tõttu toimunud eestlaste läände jõudmisega seonduvast teada saada.³ Arvukalt on avaldatud 1944. aasta sügisele nii Rootsi kui ka Saksamaale põgenemise lugusid, kus kirjutaja jagab enamasti emot-

¹ Täpsemalt võis Eestist läände siirdunud sakslasi kokku olla 16 000, rootslasi 6000, soomlasi 2000 ja venelasi 3000: **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid, I. – Akadeemia, 1993, 8, 1674.

² **Tammaru, T., Kumer-Haukanõmm, K., Anniste, K.** The formation and development of the Estonian diaspora. – Journal of Ethnic and Migration Studies, 2010, 36, 7, 1158–1159.

³ Näiteks: Eesti saatusaastad, I–VI. Toim R. Maasing jt. EMP, Stockholm, 1963–1972; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, I–X. Toim R. Maasing jt. EMP, Stockholm, 1954–1962; **Kangro, B.** Eesti Rootsist: ülevaade sõnas ja pildis. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1976; **Raag, R.** Eestlane väljaspool Eestit. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1999; Eesti ajalugu, VI. Tegevtoim A. Pajur, T. Tannberg, peatoim S. Vahtre. Greif, Tartu, 2005.

sionaalselt oma muljeid viimase laevaga lahkumisest võõrsile.⁴ Ilmunud on sõdurpoistena (lennuväeabiteenistuses) Saksamaale jõudnute mälestusi⁵, 2005. aastal avaldati riigitöteenistusse värvatute mälestused⁶. Põhjalikumalt on uuritud soomepoistega seonduvat.⁷ Äsja nägid ilmavalgust Ene Kõresaare toimetatud Teises maailmasõjas teeninud meeste mälestused.⁸ Seni aga puudub eestlaste kogu sõja ajal toimunud läände väljarändamisest tehtud põhjalik analüüs, kus oleksid esitatud nii lahkumise võimalikud/erinevad põhjused kui ka motiivid, mis sundisid inimesi kodumaalt lahkuma. Viimasel kümnendil on avaldatud Rootsi ja Taani jõudnud eestlaste kohta statistiliste andmete analüüsid⁹, mis aitavad puuduvat tühimikku ehk kodumaalt lahkumise põhjuse-tagajärje seoseid paremini mõista.

Enam kui kümme aastat tagasi pagulasteema uurimisega alustades olid minu esimesed küsimused: kes? miks? kui palju? ja kuhu põgenes? Nüüd, olles vahepeal keskendunud suurriikide (USA, Suurbritannia, Nõukogude Liidu) poliitikale Balti põgenike suhtes vahetult sõjajärgsetel aastatel ja lisaks sellele tutvunud rände, sealhulgas vabatahtliku ning sunniviisilise rände teema kui ka problemaatikaga, olen tagasi jõudmas sinna, kust oma uurimistööga kunagi alustasin. Käesolevas artiklis otsingi vastuseid järgmistele küsimustele: millal, mis ajenditel ja põhjustel lahkuti Eestist läände? kes olid need, kes läksid või põgenesid? milline sotsiaalne päritolu oli Eestist läände jõudnutel? kas kitsalt *kodumaalt lahkumise* ning *võõrsile jõudmise* protsessi analüüsid on ikkagi korrektne rääkida *põgenemisest* ja *põgenikest* või oleks kohasem *lahkumisest* pigem üldistatult rääkida? Eelnevalt püstitatud küsimustele võimalike vastuste leidmisel tekkis omakorda veel üks küsimus: kuna Teise maailmasõja aegset eestlaste rännet läände käsitletakse kui põgenemist ehk kui sunniviisilist migratsiooni, siis kas ja kui paljude eestlaste puhul on antud juhul võimalik individuaalsetest otsustest rääkida?

⁴ Näiteks: Rändlindude pesad: eestlaste elulood võõrsil. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti õppetool, Tartu, 2006; Saar, E. Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. – Tuna, 2004, 3, 65–78; Andræ, C. G. Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944. Olion, Tallinn, 2005 jne.

⁵ Igavesti noored. Mälestusi ja meenutusi Teisest maailmasõjast tänapäevani. Koost H. Põdersoo, E. Purje. Lennuväepoiste Klubi, Toronto, 1992.

⁶ Labida ja relvaga: eestlastest töö ja võitluses II maailmasõjas. Koost L. Kosenkranius. Greif, Tartu, 2005.

⁷ Laar, M. jt. Soomepoisid – võitlus jätkub: II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010. Greif, Tallinn, 2010; Isohella, A.-R. Soomepoisid: Eesti mehed Soome Jätkusõjas. SE&JS, Tallinn, 2008; Uustalu, E., Moora, R. Soomepoisid: ülevaade Eesti vabatahtlike liikumisest ning sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja päevil. Olion, Tallinn, 1993 jne.

⁸ Soldiers of Memory. World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories. Toim E. Kõresaar. Rodopi, Amsterdam, 2011.

⁹ Rootsi kohta: Reinans, A. Rootsi eestlased 1953. aastal, I. – Akadeemia, 2008, 4, 1028–1048; Reinans, A. Rootsi eestlased 1953. aastal, II. – Akadeemia, 2008, 5, 1327–1360; Reinans, S.-A. Eestlased Rootsi statistikas. – Rmt: Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 122–146; Taani kohta: Kumer-Haukanõmm, K. Ilmumas. Eesti põgenikud Taanis 1945–1952 ja nende edasine saatus. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 19.) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2011.

Selleks et püstitatud küsimustele vastuseid leida, annan ülevaate kogu sõja väldanud väljarändest läände. Lisaks ajalisele mõõtmele ilmneb, et sõja jooksul sattusid eri perioodidel läände erineva taustaga eestlaste rühmad, keda oma grupi piires iseloomustavad kindlad ühised nimetajad. Artiklis annangi ülevaate erinevatest sihtgruppidest, nende läände lahkumise ajenditest ja gruppide oletatavast suurusest. Artikli lõpus on esitatud lühike Rootsi ja Taani jõudnud eestlaste statistiliste andmete analüüsi tulemuste (vanus, haridus, sugu) võrdlus, kus taoline jaotumine leiab omakorda kinnitust.

EESTLASTE TEISE MAAILMASÕJA AEGNE VÄLJARÄNNE

Eestlaste lahkumine läände algas 1939. aasta lõpul, kui Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud kokkuleppe alusel anti Eestis elanud baltisakslastele võimalus oma etnilisele kodumaale tagasi pöörduda. 1939. aasta lõpul ja 1940. aasta esimesel poolel lahkus ümberasumise raames Eestist koos ligi 12 700 baltisakslasega¹⁰ hinnanguliselt 500–1000¹¹ eestlast, kellest enamikul olid baltisakslastega perekondlikud sidemed.

Pärast 1940. aastal toimunud juunipööret nõuti välismaal viibinud Eesti Vabariigi esindustes töötanud isikute kodumaale tagasipöördumist. Suur osa välisesinduste töötajatest aga jäi välismaale ja nendest said automaatselt klassikalises mõistes põgenikud. Lisaks välisesinduste töötajatele otsustasid välismaale jääda sel ajal võõrsil olnud eestlased, sh üliõpilased, meremehed jne. Käsitletavast perioodist kuulub põgenike hulka ka ligi 70 Punaarmee mobilisatsiooni eest Soome põgenenud meest. Ühtekokku hinnatakse esimese Nõukogude okupatsiooni aegse põgenike grupi suurust umbes 500 eestlasele.¹²

1941. aasta jaanuaris toimus baltisakslaste järelümberasumine Saksamaale, mille käigus lahkus Eestist 7000¹³ – 10 000¹⁴ inimest, kellest mitu tuhat (mõnede autorite väitel kuni 50%) olid eestlased.¹⁵ Lisaks põgenemisele ja ümberasumisele alustati esimese Nõukogude okupatsiooni ajal kohalike elanike evakueerimisega rannikualadelt. Teadaolevalt puudutas esimene aktsioon Pakri saare 110 eestirootslast, kes asusid Rootsi elama.¹⁶

¹⁰ **Rahi-Tamm, A.** Inimkaotused. – Rmt: Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Toim Ü. Ennuste. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2005, 29.

¹¹ **Kivimäe, J.** Aus der Heimat ins Vaterland: die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen. – Nordost-Archiv, 1995, **IV**, 2, 505; **Karjahärm, T., Luts, E.-M.** Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–1953. Argo, Tallinn, 2005, 23.

¹² **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid, II. – Akadeemia, 1993, 9, 1848.

¹³ **Rahi-Tamm, A.** Inimkaotused, 29.

¹⁴ **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid, I, 1662; **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid, II, 1848.

¹⁵ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940–1987. Argo, Tallinn, 2007, 173.

¹⁶ **Andræ, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine, 21.

Enamik eestlastest lahkus kodumaalt Saksa okupatsiooni ajal 1941. aasta suvest kuni 1944. aasta hilissügiseni. Enne uute väljarändegruppide väljatoomist on oluline mainida, et 1942. aastal kutsuti aastail 1939–1941 Saksamaale ümberasunud isikuid Eestisse tagasi.¹⁷ Eelkõige olid sakslased huvitatud strateegiliselt tähtsate tööstusharudega (sh põlevkivitööstusega) seotud inimeste tagasitulemisest. Lisaks kutsuti konkreetset tagasi Tartu ülikooli õppejõude.¹⁸ Senini ei ole aga täpselt teada, kes ja kui palju inimesi kutse peale tagasi pöördus, kuid üksikud teated nii tagasipöördunud eesti põgenikest¹⁹ kui ka baltisakslastest²⁰ kinnitavad, et tagasipöördujaid oli.

Erinevatel ajenditel väljarändamine Saksamaale algas peagi pärast Saksa võimu kehtestamist Eesti aladel 1941. aasta teisel poolel. Ajendite alusel saab Saksa okupatsiooni ajal kodumaalt läände lahkunud eestlased jagada vähemalt kuude erinevasse gruppi.

TÖÖLISED

Saksa võimudel oli valminud kava värvata vallutatud idaprovintsidest, sh Eestist, Saksamaale lihttöölisi põllumajandustöödele, sõjatööstusse või seda toetavasse sektorisse, meditsiiniõdesid jt. Seni on info nii töölevärbamise raames Saksamaale asunud eestlaste hulga kui ka võimalike erialade kohta ebaselge. Erinevates allikates pakutud arvud algavad 10 000-st²¹, mainitakse ka 15 000 eestlast²², kuid 1943. aasta seisuga on välja toodud koguni 30 000 eestlast.²³

ÜLIÕPILASED, ÕPPEJÕUD

Muu hulgas kuulus Saksa võimude eesmärkide hulka okupeeritud idaalade saksastamine. Siinjuures pidi see jõudma rahvuslikesse ülikoolidesse, mis peagi pidid saksakeelseteks muutuma.²⁴ Saksastamise edukamaks elluviimiseks valmis

¹⁷ **Mäelt, H.** Kõigile direktoriumidele. 29.6.1942. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f R-81, n 1, s 44, l 67.

¹⁸ Universitas Tartuensis 1632–2007. Toim T. Hiio, H. Piirimäe. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2007, 442.

¹⁹ Artikli autori intervjuu Evy Kalbus-Laamaniga augustis 2007. Materjalid artikli autori valduses.

²⁰ **Pistohlkors, G. v.** Eestist noores eas ümberasunud sakslase tagasivaateid. – Rmt: Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel. Koost K. Anniste, K. Kumer-Haukanõmm, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskuse toimetised, Tartu, 2008, 265–266.

²¹ **Kangeris, K.** Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944. – Rmt: Baltisches Jahrbuch. Baltischen Christlichen Studentenbund, Bonn, 1988, 181–182, 188.

²² **Taagepera, R., Misiunas, R. J.** Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1990. Koolibri, Tallinn, 1997, 58.

²³ Seppo Myllyniemi on pakutud arvu saanud Alfred Rosenbergi teatest, kus on kirjutatud, et Saksamaale saabus 20. juuliks 1944 kokku 126 000 eesti, läti ja leedu töölisi. Rahvusepõhist eristust ei ole siinkohal välja toodud: **Myllyniemi, S.** Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1973, 242.

²⁴ Näiteks: Universitas Tartuensis 1632–2007, 437; **Laas, J.** Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames. Epikriis. Argo, Tallinn, 2010, 54.

kava kohalike üliõpilaste ja õppejõudude saatmiseks Saksamaa ülikoolidesse.²⁵ Plaan aga ei õnnestunud erinevatel põhjustel ja kogu Saksa okupatsiooni vältel asus Saksamaale õppima vaid kuni 100 noort baltlast, kellest enamik olid oma-korda leedulased.²⁶

TÖÖTEENISTUSLASED

Lisaks sellele, et Saksamaa vajas töökäsi, oli sakslastel vaja hakata välja õpetama noori truusid riigialamaid, keda oleks vajadusel võimalik rindele saata. Eestile nagu teistelegi sõja ajal vallutatud aladele laiendati noorte värbamine Saksamaale riigitöteenistusse (edaspidi lühendatult *töteenistus*) ehk *Reichsdienst*'i ehk RAD-i. Töteenistusse värbamist alustati juba 1941. aastal.²⁷ Noored, aastail 1921–1924 sündinud²⁸, võisid olla nii abiturientid kui ka kooli lõpetanud. Selleks et teenima tuleks rohkem noori, seati nii noormeeste kui ka neidude edasiõppimine kõrgkoolis sõltuvaks teenimisest töteenistuses või sellega võrdsustatud valdkonnas.²⁹ Samas on ka teada, et Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna agronoomia osakonda vastuvõtmisel nõuti keskeriastmega kooli põllupidaja eriala lõpetanutele lisaks vähemalt üheaastast põllumajanduslikku praktikat Saksa riigis talupidaja juures.³⁰ RAD-i teenistusest olid ülikooli sisseastumisel vabastatud vaid arsti-teaduskonda astujad ja varem sõjaväeteenistuse läbinud.³¹

Kuna RAD-i astujate hulk jäi esialgu oodatust tagasihoidlikumaks, täiendati ja täpsustati töteenistusse värbamise korda ning reeglistikku korduvalt. Näiteks püüti abituriente meelitada/sundida vabatahtlikult töteenistusega liituma lubadusega vabastada nad küpsuseksamite sooritamises³² ja hilisemast mobilisatsioonist sõjaväkke.³³ Töteenistusse värvatute hulgaks aastatel 1941–1944 pakutakse 800³⁴ kuni 1000 noormeest ja 100 neidu³⁵, kes olid enamikus liitunud RAD-i üheaastase töölepinguga. Seda, et RAD-iga liitujate hulk jäi tagasihoidlikuks, tunnis-

²⁵ Myllyniemi, S. Die Neuordnung der baltischen Länder, 183.

²⁶ Samas, 184–185.

²⁷ Labida ja relvaga, 10.

²⁸ An die Herren Generalkommissare in Riga, Reval, Kauen. Teema: Arbeitsdienstpflicht und Zulassung zur Immatrikulation. Riia 5.8.1942. ERA, f R-81, n 1, s 44, l 258–259.

²⁹ Töteenistuses teenimise võis asendada ka näiteks teenimine sõjaväes: An die Herren Generalkommissare in Riga, Reval, Kauen. Teema: Arbeitsdienstpflicht und Zulassung zur Immatrikulation. Riia 5.8.1942. ERA, f R-81, n 1, s 44, l 258–259; Universitas Tartuensis 1632–2007, 443; Raud-Pähn, M. Mälestused. Käsikiri. Stockholm, 2009–2010. Tekst artikli autori valduses.

³⁰ Eesti Omavalitsuse Juhi määrus. Õpingud põllupidajate ettevalmistamise kohta õppetundides. 22.12.1942. ERA, f R-81, n 1, s 45, l 81.

³¹ An die Herren Generalkommissare in Riga, Reval, Kauen. Teema: Arbeitsdienstpflicht und Zulassung zur Immatrikulation. Riia 5.8.1942. ERA, f R-81, n 1, s 44, l 258.

³² Ordnung für die studentische Arbeitsdienstpflicht im Reichskommissariat Ostland, 29.10.1943. ERA, f R-81, n 1, s 44, l 256–257; vt Elmar Kella mälestused: Labida ja relvaga, 126.

³³ Vt Ülo Kadaja mälestused: Labida ja relvaga, 61; vt Elmar Kella mälestused: Labida ja relvaga, 126; vt Arnold Klementi mälestused: Labida ja relvaga, 151.

³⁴ Tiit, E. Eesti rahvastik ja selle probleemid, I, 1668.

³⁵ Myllyniemi, S. Die Neuordnung der baltischen Länder, 191–193, 294; Labida ja relvaga, 7.

tasid sakslased, leides, et ka tööteenistusse värbamine ei õnnestunud neil Eestis sellisel määral, nagu nad olid seda lootnud ja plaaninud.³⁶

Tööteenistuse teema lõpetuseks on veel oluline mainida, et suur osa tööteenistusest tagasipöördunud noortest liitus Saksa sõjaväeteenistusega. Näiteks 6. juuni 1944. aasta seisuga liitus SS-üksustega koguni 85% tööteenistusest naasnutest. 1943. ja 1944. aastakäigu tööteenistusse värvatud poisid viidi aga automaatselt sõjaväkke, tüdrukud suunati peamiselt meditsiiniõdedeks õppima.³⁷

MOBILISEERITUD

Neljanda grupina võtangi vaatluse alla Saksa okupatsiooni ajal erinevates relvaüksustes (v.a Punaarmee) teeninud eestlased. Kuna eestlaste teenimist nii Saksa vägedes kui ka soomepoistena on juba põhjalikult käsitletud, ei hakka ma sel teemal pikemalt peatuma, vaid toon alljärgnevalt välja mobilisatsiooni alla kuulunud aastakäigud ja eri autorite pakutud arvilised hinnangud Saksa okupatsiooni ajal võõrastes üksustes teeninud eestlastest.

Umbes 3500³⁸ kuni 3900³⁹–5000⁴⁰ eestlast, kes pagesid Saksa sõjaväkke mobiliseerimise eest Eestist Soome, liitus seal Eesti üksustega, ja kuna enamasti oli tegu 19–25-aastaste⁴¹ ehk aastail 1918–1924 sündinud noortega, hakatigi neid soomepoisteks kutsuma. Varem sai mainitud, et noorte põgenemine Soome ja liitumine kohalike relvaüksustega algas tegelikult juba 1941. aastal, kuid aktiivsem mobilisatsiooni eest liikumine Soome toimus alates 1943. aasta kevadest. Osa Soomes võidelnutest põgenes Soomest Rootsi ja osa, kellest omakorda osa pages 1944. aasta septembris-oktoobris Rootsi, saabus Eestisse 1944. aasta augustis. Orienteeruvalt kuni 500 kodumaale tagasi pöördunud meest liitus pärast Eestisse jõudmist Saksa sõjaväega ja taandus rinde lähenemisel Saksamaale.⁴² Kokku jäi pärast sõda läände vähemalt 1344 soomepoissi⁴³ ja umbes 1800 jäi kodumaale.⁴⁴

Kuna sakslastel oli nii rindele kui tagalasse mehi vaja, hakati neid idaproovintsidest juurde värbama. Mobilisatsiooni väljakuulutamisel ei lastud end

³⁶ **Myllyniemi, S.** Die Neuordnung der baltischen Länder, 194; vt Roode Kõivu mälestused: Labida ja relvaga, 156.

³⁷ **Myllyniemi, S.** Die Neuordnung der baltischen Länder, 193.

³⁸ **Pillak, P.** Soomepoiste liikumise ajaloolisest taustast. – Rmt: **Laar, M. jt.** Soomepoisid – võitlus jätkub, 25.

³⁹ **Salo, V.** Ülevaade soomepoiste saatusest. Ettekanne Soomepoiste ajalookonverentsil. – Eesti Päevaleht (Stockholmis), 3.1.2008.

⁴⁰ **Uustalu, E., Moora, R.** Soomepoisid, 7; **Raag, R.** Eestlane väljaspool Eestit, 61.

⁴¹ **Andræ, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine, 66.

⁴² Osa Eestis haavata saanud soomepoistest pandi laevale Moero, mis läks teel Saksamaale torpeedorünnaku tõttu põhja: **Laar, M.** Võitlus jätkub – soomepoisid 1944–56. – Rmt: **Laar, M. jt.** Soomepoisid – võitlus jätkub, 95.

⁴³ **Salo, V.** Ülevaade soomepoiste saatusest. – Eesti Päevaleht (Stockholmis), 3.1.2008.

⁴⁴ **Laar, M.** Soomepoiste liikumine ja nende võitlus II maailmasõjas. – Rmt: **Laar, M. jt.** Soomepoisid – võitlus jätkub, 47; **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu, 477.

segada ka okupeeritud aladel läbiviidavat mobilisatsiooni reguleerivast Genfi konventsioonist. Algselt jäeti mulje, justkui teinuks relvajõududega liitujad seda vabatahtlikult.⁴⁵ Vanuselisel kuulused Saksa okupatsiooni ajal väljakuulutatud mitmete mobilisatsioonide raames värvatute hulka aastail 1904–1925 (kaasa arvatud) sündinud mehed. Arvukaim hulk mehi, isegi oodatust rohkem, saabus 7. veebruaril 1944 välja kuulutatud mobilisatsiooni korras.

Lisaks sõdurite värbamisele kuulutati 2. augustil 1944 välja lennuväe abiteenistuse mobilisatsioon 15–17-aastastele poistele ja tüdrukutele. Kuna inimressurssi oli juurde vaja, laiendati hiljem lennuväe abiteenistusse värvatavate vanusepiiri 13–20-aastastele, kellest nooremaid lubati esialgu küll vaid kodumaal lennuväe abiteenistuses rakendada.⁴⁶ Ühtekokku hinnatakse lennuväe abiteenistuslaste ridadesse kuulunute arvuks ligi 3000 poissi ja tüdrukut.⁴⁷

Erinevates Saksa sõjaväeüksustes teenis 59 000⁴⁸ – 70 000⁴⁹ eestlast. Toe Nõmme andmete kohaselt oli sõjavangi langenuid, Eestist põgenemisel hukkunuid ja teadmata kadunuid ühtekokku 20 000 eestlasest sõdurit.⁵⁰ Teiste autorite hinnangute järgi sai sõjas surma 10 000⁵¹ – 14 000⁵² meest ja umbes 9450 repatrieeriti.⁵³ Rein Taagepera ja Romuald J. Misiunase hinnangul jäi erinevates relvaüksustes ning eri riikides teenistuses olnud eestlasi läände umbes 10 000⁵⁴, mis minu arvates näib eelnevalt esitatud selgitust ja arve silmas pidades alahinnatuna. Lisaks Soome ja Saksamaa eest sõdinud eestlastele jõudis läände ka näiteks Eesti Diviisis teeninud eestlasi.⁵⁵

EVAKUEERITUD JA ORGANISEERITUD PÕGENIKUD

Saksa okupatsiooni ajal võõrsile jõudnutest moodustavad omaette grupi evakueeritud või ka organiseeritult läände põgenenud. Organiseeritud põgenemise all

⁴⁵ 1899. ja 1907. aasta Haagi ning 1929. aasta Genfi konventsiooni kohaselt ei ole lubatud okupeeritud riigi territooriumil mehi mobilisatsiooni korras sõjaväkke värvata. Samas on lubatud okupeeritud rahva hulgast vastu võtta vabatahtlikult sõjaväes teenida soovijaid.

⁴⁶ **Made, T.** Eestlased sõjapõrgus. Argo, Tallinn, 2008, 48–51.

⁴⁷ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu, 477.

⁴⁸ **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid, II, 1848; **Hiio, T.** Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes. – Vikerkaar, 2001, 8/9, 177.

⁴⁹ **Made, T.** Eestlased sõjapõrgus, 56–57; vabatahtlikult liitus 20 000: **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu, 477; **Nõmm, T.** Eesti üksustest Saksa sõjaväes. – Akadeemia, 1990, 1, 116; **Taagepera, R., Misiunas, R. J.** Balti riigid, 61.

⁵⁰ **Nõmm, T.** Eesti üksustest Saksa sõjaväes. – Akadeemia, 1990, 1, 134.

⁵¹ **Hiio, T.** Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes, 178; **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu, 480; **Taagepera, R., Misiunas, R. J.** Balti riigid, 61.

⁵² **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid, II, 1848.

⁵³ ERA, f R-1789, n 1, s 100, l 24; **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Unara, Tallinn, 1996, 16–17.

⁵⁴ **Taagepera, R., Misiunas, R. J.** Balti riigid, 61.

⁵⁵ **Kool, F.** DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951. Eesti Arhiiv Ühendriikides, Lakewood, 1999, 8.

pean silmas nii USA kui ka Rootsi valitsuse ja Rootsi kaitsejõudude staabi, kuid ka Soomes ning Rootsis tegutsenud eestlaste organisatsioonide kaasabil organiseeritud rahvuskaaslaste põgenemist Rootsi. Alljärgnevatest selgitustest ilmneb, kuivõrd habras on piir evakueeritute ja organiseeritult põgenenute vahel. Seepärast panengi need kaks mõnes mõttes erineva loomuga gruppi ühte rühma.

Jaanuaris 1944 asutas USA president Franklin D. Roosevelt Sõjapõgenike Valitsuse (Komitee) ehk War Refugee Boardi ehk WRB.⁵⁶ Loodud organisatsiooni eesmärgiks oli Balti riikidest sõja jalgu jäävaid juute päästa. Organisatsiooni tegevust toetas USA valitsus 10 000 dollariga, mis oli mõeldud kolme Balti riigi jaoks päästeaktsioonide korraldamiseks. Mainitud summa raames aidati 274 eestlasel enne uue (teise) Nõukogude okupatsiooni algust Rootsi põgeneda.⁵⁷ Kuna aga aktsiooni käigus ei suudetud päästa ühtki juuti ja rinne oli jõudnud Balti riikidele väga lähedale, lõpetati ettevõtmine.⁵⁸

Rootsi valitsus organiseeris eestirootslaste evakueerimist Eestist.⁵⁹ 1940. aasta seisuga elas Eestis umbes 7500 eestirootslast. Nagu varem mainitud, algas eestirootslaste äraviimine juba 1940. aastal. Ülejäänud eestirootslaste, kokku lahkus ligi 6800 inimest, üleviimine toimus 1943. ja 1944. aastal.⁶⁰ Koos nendega õnnestus 1000⁶¹ kuni 2000⁶²–3000⁶³ eestlasel, sarnaselt baltisakslaste ümber- ja järelümberasumisega Saksamaale, Rootsi asuda. Carl Göran Andræ kirjeldab oma raamatus, kuidas koos eestirootslastega üritati Rootsi toimetada eesti kultuuritegelasi, poliitikuid, teadlasi. Teiste seas saabusidki koos eestirootslastega Rootsi August Gailit, Marie Under ja Artur Adson.⁶⁴ Kui palju oli eestirootslastega koos läinud eestlastest teadlasi, kultuuritegelasi ja poliitikuid ning kes aitas neid nimekirju koostada, on seni jäänud kajastamata.

Lisaks USA ja Rootsi valitsusele organiseeriti Rootsis ning Soomes mitmete eestlaste organisatsioonide ja üksikisikute poolt rahvuskaaslaste põgenemist Eestist. Stockholmis tegelesid eestlaste üleviimise organiseerimisega Heinrich Laretei,

⁵⁶ F. D. Roosevelt Executive Order No. 9417 Establishing a War Refugee Board 22.01.1944. U.S. National Archives and Records Administration, Rg 59, M 1284, Roll 49; WRB kohta lähemalt **Kumer-Haukanõmm, K.** USA välispoliitika Balti küsimuses 1945–1952 läbi Balti põgenike problemaatika. Magistritöö. Tartu Ülikool, Tartu, 2005, 84–85.

⁵⁷ Eelkõige sooviti siit ära viia intelligents. Hershel Johnson USA saatkonnast Stockholmist USA Riigisekretärile 6.9.1944. U.S. National Archives and Records Administration, Rg 59, M 1284, Roll 49.

⁵⁸ Executive order. Termination of the WRB H. S. Truman 14.9.1945. U.S. National Archives and Records Administration, Rg 59, M 1284, Roll 49.

⁵⁹ Eestirootslaste evakueerimise ja üleviimise kohta: **Andræ, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine, 23–55; eestirootslaste aktsiooni käigus viidi Rootsi 7245 isikut: **Andræ, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine, 54.

⁶⁰ **Tiit, E.** Eesti rahvastik ja selle probleemid, I, 1674.

⁶¹ Samas, 1668. Nimelt oli 1934. aasta andmete kohaselt Eestis 6487 rootslast ja seepärast arvab Ene Tiit, et lahkunud rootslaste arv oli pigem 6500 kui 5500.

⁶² **Raag, R.** Eestlane väljaspool Eestit, 61.

⁶³ **Andræ, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine, 48, 57.

⁶⁴ Samas, 46, 51, 53.

Jaan Ots ja paljud teised. Lisaks aitasid põgenemise organiseerimisele kaasa erinevad eestlaste organisatsioonid, nagu Eesti Selts, Eesti Komitee, Balti Humanistide Ühing ja Eesti Abiorganisatsioon ning Rootsi kaitsejõudude luureteenistus. Eestipoolseteks kontaktisikuteks olid vastupanuliikumise liikmed Enn Sarv, Juhan Reigo, Jaan Kanni ja Juhan Kuslap.⁶⁵ Soomes tegeldi nii eestlaste toimetamisega Eestist Soome kui ka nende edasitoimetamisega sealt Rootsi. Helsingist aitasid põgenemist organiseerida Aleksander Warma, Eerik Laid, Karl Ristikivi ja Elmar Kirotar.⁶⁶ Rahalist toetust kõikide nende aktsioonide elluviimiseks saadi nii eestlastelt üle maailma kui ka rootslastelt ja nende organisatsioonidelt.⁶⁷

Arvukalt saabus eestlasi Soomest Rootsi 1944. aasta septembri teisel poolel, täpsemalt pärast 19. septembrit, kui NSV Liidu ja Soome vahel sõlmiti rahuleping. Pärast seda võis Soome jäämine tähendada sunniviisilist kodumaale tagasisaamist, kuna ühe rahulepingu punktina nõustus Soome kõigi Nõukogude Liidu kodanike väljaandmisega. Vahetult pärast vaheerahu sõlmimist toimetatigi Soomest Rootsi 5000–6000 eestlast.⁶⁸ Arvatakse, et organiseeritult suudeti Rootsi toimetada umbes 12 000 eestlast⁶⁹, kellest August Rei arvutuste järgi saabusid omakorda ligi pooled Soomest.⁷⁰

Saksa okupatsiooni ajal viisid sakslased läbi mitmeid eestlaste evakueerimisi Saksamaale. Karlis Kangeris kirjeldab sakslaste erinevaid plaane rinde lähenemisel baltlaste üleviimise kohta idaprovintsidest. Kui palju ja kust täpselt suudeti inimesi kavade kohaselt ära viia, pole praegu veel teada. Teada on aga 600 põlevkivitööstuse töötaja⁷¹, Riikliku Seerumi Instituudi töötajate⁷², rinde lähenemisel Narva linna elanikkonna⁷³, omavalitsusasutuste ametkondade⁷⁴ ja raudteetehaste personali⁷⁵ evakueerimised, mis pole aga kindlasti läbiviidud evakueerimiste lõplik loetelu. Kõige tuntum ja senini arvukaim oli 3000 sõrulase evakueerumine Saaremaalt.⁷⁶ Kohalike elanike organiseeritud äraviimised toimusid lakkamatult, kuni Punaarmee allutas

⁶⁵ Samas, 59.

⁶⁶ Vt Warma ja Ristikivi kogusid: Baltiska arkivet, Stockholm; **Andræ, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine, 59.

⁶⁷ Näiteks saatis Johannes Kaiv August Reile põgenike abistamiseks USA-st 1000 dollarit. Rei andis raha omakorda Eesti Komiteele, kelle kaasabil toimus põgenike päästmine Soomest ja Eestist Rootsi. Rei Kaivule 17.5.1945. Baltiska arkivet, Stockholm, Rei, 4.

⁶⁸ Rei Kaivule 17.5.1945. Baltiska arkivet, Stockholm, Rei, 4.

⁶⁹ **Horm, A.** Päästeoperatsioonid Eestist 1943–1944. – Teataja, 20, 27.10.1984; **Kangeris, K.** Die Organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944 – von Amerikanern Finanzierte Aktionen. – Rmt: Eight Conferences on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm. Käsikiri. 7.–11. juuni 1985.

⁷⁰ Rei Kaivule 17.5.1945. Baltiska arkivet, Stockholm, Rei, 4.

⁷¹ **Kool, F.** DP kroonika, 719.

⁷² Samas, 41.

⁷³ Vt Elmar Kella mälestused: Labida ja relvaga, 132.

⁷⁴ Karl Liivola märkmed 25.10.1945. Baltiska arkivet, Stockholm, Liivola, 6.

⁷⁵ Üldist informatsiooni. (Ärakiri.) 07.08.1944. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 3.

⁷⁶ **Ernits, E.** Põgenikud sõjajaegsel Saksamaal. – Rmt: Eesti saatusaastad 1945–1960, IV. Stockholm, 1966, 8; **Kool, F.** DP kroonika, 41.

1944. aasta sügisel kogu Eesti territooriumi.⁷⁷ Evakueerimistõendeid jagati kohalikest politseijaoskondadest,⁷⁸ mis tähendab, et alati ei pruukinud organiseeritud korras minekut toimuda. Küll aga võis klassikalises mõistes põgeniku evakueerimistõend saada määravaks teekonna valikul ja edasises saatuses. Samas aga ei välis-
tanud see võimalust, et nii mõnigi põgenik sattus evakueerimistunnistusega hoopis põgenikuna Rootsi. Tegelikult pole teada, kui palju Narva elanikkonnast evakueerus ikkagi Saksamaale ja kui palju jäi Eestisse.

Kuid osa kavandatud evakueerimistest ei õnnestunud, näiteks sakslaste planeeritud Tartu ülikooli õppejõudude ja vara üleviimine Saksamaale. Kava ebaõnnestus eelkõige Tartu ülikooli tolleaegse rektori, kuid ka teiste vastuseisu tõttu, kes soovinuksid pigem ülikooli evakueerimist Rootsi, mis samuti ebaõnnestus.⁷⁹ Lisaks oli eestlastel kavas mitu üleviimisplaani Soome. Näiteks 1944. aasta algul räägiti plaanist evakueerida sinna 200 000 – 300 000 eestlast. See plaan sarnanes oma olemuselt ingerlaste evakueerimise kavaga.⁸⁰ 1944. aasta suvel kavandati Helsingi Eesti Seltsis nii laste⁸¹ kui ka nende emade⁸² ja Soome sõjaväes teenivate eestlaste perekondade üleviimist Soome.

PÕGENIKUD

Enne suurt põgenemist 1944. aasta suvel-sügisel polnud massilist põgenikuvoogu läände, millel oli mitmeid põhjusi. Esiteks loodeti liitlaste abil taastada Eesti iseseisvus. Teiseks levitas Saksa propaganda meedias, et vaid äraandjad põgenevad, pagemine võõrsile samastati oma kodumaa reetmisega.⁸³ Lisaks propagandale ähvardati põgenemisel kättesaaduid karmilt karistada.⁸⁴

Nagu varem märgitud, algas klassikalises tähenduses põgenemine Eestis juba sõja algul ja Eesti okupeerimisel nõukogude võimu poolt, ent arvuliselt oli see siiski tagasihoidlik. Rohkem rahvast hakkas Eestist põgenema 1943. aastal, mil pageti mobilisatsiooni eest Soome. Sugugi mitte kõik Soome läinutest ei olnud mehed ja kõik nendest ei liitunud ka soomepoistega, vaid üks osa hakkas kohe otsima võimalusi edasiminekuks Rootsi.⁸⁵ Palju eestlasi jäi aga Soome ootama

⁷⁷ Vt lähemalt **Laasi, J.** Mälestusi ja läbielamusi Eestist lahkumise eelpäevil septembril – oktoobril 1944. – Tuna, 2009, 3, 96–100.

⁷⁸ Dokument: Luba. Baltiska arkivet, Stockholm; Mitmesugused väiksemad arhiivid, 1; **Saarsoo, B.** Päevik. Koopia artikli autori valduses.

⁷⁹ Universitas Tartuensis 1632–2007, 451–452.

⁸⁰ A. M. (kirjutanud A. Warma) 1.2.1944. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 2.

⁸¹ Kaelas ja Suurevälja Warmale veebruaris 1944. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 2.

⁸² Eesti Büroo (E. Laid, K. Ristikivi), Helsingi Eesti Seltsi (A. Mägi, M. Marteus), Suomalais Virolainen Seura Eesti Osakonna (G. Martinson, A. Kaelas) ja Malevlase toimetuse (H. Mark, W. Kures) pöördumine A. Warma poole 1.8.1944. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 2.

⁸³ Väliseestlase kalender 1958. Nordic Press, New York, 1957, 52.

⁸⁴ **Kangro, B.** Eesti Rootsist, 35.

⁸⁵ Vt Woldemar Kurese gututud info. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 31.

olukorra stabiliseerumist kodumaal. Enamik neist jõudis organiseeritud korras pärast 19. septembrit Rootsi.

Suur põgenemine Eestist toimus 1944. aasta suvel-sügisel vastavalt rinde liikumisele Mandri-Eestis. Algul olid peamisteks põgenike sihtriikideks Soome ja Rootsi, vähesemal määral Saksamaa, mis muutus alates 1944. aasta suvest oluliseks sihtpunktiks. Osa Saksamaale läinutest sattus juhuse tõttu sakslaste okupeeritud Austriasse ja Taani. Vastavalt võimalustele oli tehniliselt kõige lihtsam pageda rannikul ja saartel elanud inimestel. Neil olid paadid, laevad ja ka meresõiduoskused. 1944. aasta suvel-sügisel oli rannikule ja saartele koondunud hulgaliselt sisemaa inimesi. Ametlikult ei tohtinud kuni 22. septembrini paadid ja laevad ilma vastava loata Eesti rannikult lahkuda mujale kui Saksamaale.⁸⁶ Rannavalve sai ülesandeks takistada paatide minekut Soome ja Rootsi, kuna põgenike vood tuli suunata Saksamaale, kus sõja tõttu valitses (liht)tööjõupuudus, mida loodeti korvata idaaladelt põgeneva elanikkonnaga. Tegelikult aga lahkus kogu sügise vältel Eesti rannikult pimeduse saabudes hulgaliselt väikesi ja suuremaid kaluripaate Rootsi ning Soome. Osa reisidest Rootsi toimus kokkuleppel Saksa salapolitseiga. Samas võisid omaalgatuslikus korras rannalt lahkunud ja rannavalvele vahelejäänud lunastada pääsu Rootsi ning Soome altkäemaksuga. Osa, kellel puudus pääs merele, asus tundmatu Kesk-Euroopa poole teele maismaad mööda. Kogu sügise vältel mindi Eesti peamistest sadamatest Saksamaale nii suurte laevade kui ka rongi, auto ja hobuvankriga. Teadaolevalt lahkusid viimased paadid Sørve säärelt 1944. aasta sügisel ja novembri esimestel päevadel.⁸⁷ Väidetavalt olevat mõnel eestlasel õnnestunud Eestist lahkuda veel ka 1945. aasta algul.⁸⁸

On teada, et Rootsi jõudis ja jäi seal oma edasist saatust ootama 25 000 – 28 000⁸⁹, Taani 1050 ning Austriasse ligi 1500 eestlast⁹⁰. Saksamaale erinevatel põhjustel jõudnud eestlaste arvuks hinnatakse 45 000 – 50 000 eestlast. Kui Rootsi jõudnud eestlastest olid ligi kaks tuhat evakueeritud ja ülejäänud olid põgenikud, siis Saksamaale saabunute seas oli varem tööle või õppima asunud, evakueeritud ning sõjaväelasi – klassikalises mõistes põgenike osakaal polnudki nii suur, kui seni on arvatud.

TAANI JA ROOTSI JÕUDNUD EESTLASTE ANDMEANALÜÜSI TULEMUSED

Taani ja Rootsi saabunud eestlaste andmeanalüüsi tulemused kinnitavad eelpool väljatoodud ajendite järgi rühmitatud eestlaste olemasolu läände jõudnute seas. Näiteks võõrsile jõudnud eestlaste vanuseline analüüs näitab, et Taani saa-

⁸⁶ **Laas, J.** Mälestusi ja läbielamusi, 96.

⁸⁷ W. Kurese raport 13.11.1944. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 31.

⁸⁸ **Reinans, A.** Rootsi eestlased 1953. aastal, I. – Akadeemia, 2008, 4, 1041.

⁸⁹ **Reinans, S.-A.** Eestlased Rootsi statistikas, 122–146.

⁹⁰ **Proudfoot, M. J.** European Refugees: 1939–1952. A Study in Forced Population Movement. London, 1957, 160.

bunud eestlastest moodustasid ligi ühe kolmandiku 1920. aastatel sündinud.⁹¹ Antud juhul jäi konkreetset Taani osa 20. SS-väljaõppe- ja tagavararügemendist ning grupp noori tööteenistuslasi⁹², mis tingis 1920. aastatel sündinute osakaalu suurema näitaja. Ent ka Rootsi saabunute seas osutus mobilisatsiooni alla kuulunud vanusegruppide esindajate arv suureks, mis Reinansi hinnangul, mis on omakorda leidnud kinnitust arhiivist leitud materjalidest,⁹³ on osaliselt tingitud nii otse Rootsi, kuid ka Soome kaudu mobilisatsiooni eest põgenenute tõttu. Võõrsile sattumine seoses teenimisega võõrvägedes või selle eest põgenemise tõttu ilmnes ka hariduse analüüsis. Suuremal osal erinevatesse võõrvägedesse kuulunutel oli algharidus, milline näitaja osutus nii Taani kui Rootsi jõudnute seas kõrgeks. 1944. aastal oli vähemalt 20-aastastest eestlastest näiteks Rootsi saabunutel algharidus 45%-l ja Taani sattunutel 37%-l.⁹⁴ Teisalt oli aga Taani jõudnute seas gümnaasiumiharidusega noorte osakaal üllatavalt suur, seda just 1920. aastatel sündinute hulgas. Taani näite puhul oli see otseselt seotud konkreetsete sõjaväkke kui ka tööteenistusse värvatutega. Nii Taani kui ka Rootsi saabunute seas oli meeste osakaal naiste omast mõnevõrra suurem⁹⁵, mis taas viitab mobiliseeritute või siis sõjaväest eemalehoidmise tõttu võõrsile sattunute suuremale hulgale. Teiseks meeste suurema arvukuse näitaja põhjuseks just Rootsi puhul võib olla ka seik, et mehed saadeti võõrsile perekonnale kohta ette valmistama, kuid rinde lähenedes ei saanud/jõudnud ülejäänud pere enam järele minna.⁹⁶

Algharidusega inimeste protsent ei olnud kindlasti ainult mobiliseeritute tõttu nii suur. Näiteks Rootsi jõudnute seas sõltus algharidusega inimeste osakaal ka sellest, et nagu Eestist lahkumise analüüsist ilmnes, põgeneti Rootsi palju saartelt ja rannikult. Rannarahvas ja saarlased põgenesid sageli leibkonniti, mis omakorda tingis Rootsi saabunud eestlaste seas suurema arvukuse vanemas vanusegrupis. Teiseks põhjuseks, mis tingis vanemasse vanusegruppi kuulunud isikute suhteliselt suure osakaalu Rootsi saabunute seas, oli see, et Rootsi siirdus nii Tartu ülikooli kui ka teiste kõrgkoolide õppejõude. Erinevate materjalide läbitöötamisel selgus – artiklis on see välja toodud –, et intelligents eelistas põgeneda organiseeritult või organiseerimatult pigem Rootsi kui Saksamaale.⁹⁷ Võrdluseks olgu toodud, et Rootsi jõudnute seas oli kõrgharidus 9%-l, samas kui Taani jõudnute puhul oli sama näitaja 5%.

⁹¹ **Kumer-Haukanõmm, K.** Ilmumas. Eesti põgenikud Taanis.

⁹² **Kallak, K.** Veetlev maa. Ühiselu, Tallinn, 2000, 51.

⁹³ Näiteks kogus Woldemar Kures infot noorte meeste kohta, kes soovisid Soome kaudu Rootsi minna. Woldemar Kurese kogutud info. Baltiska arkivet, Stockholm, Warma, 31.

⁹⁴ **Kumer-Haukanõmm, K.** Ilmumas. Eesti põgenikud Taanis.

⁹⁵ Samas.

⁹⁶ Intervjuu Endel Postiga Pärnus septembris 2009. Materjalid artikli autori valduses.

⁹⁷ Universitas Tartuensis 1632–2007, 451–452; **Karjahärm, T., Sirk, V.** Kohanemine ja vastupanu, 540; **Oras, A.** Eesti saatuslikud aastad 1939–1944. Olion, Tallinn, 2002, 232–233; **Kangro, B.** Eesti eksiilteadlaste kes on kes? – Rmt: Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Bibliograafiline teatmik. Toim T. Künnapas. Eesti Teadusliku Instituudi Toimetised, Stockholm, 1984, 120.

Rootsi jõudnud eestlaste seas eristus veel üks grupp: nimelt 1944. aasta seisuga 0–8 aasta vanused lapsed. Nende, st 1944. aastal nooremate kui 16-aastaste osakaal moodustas A. Reinansi andmeil Rootsi jõudnud eestlastest koguni 22%⁹⁸, samas oli see näitaja Taani jõudnute puhul hinnanguliselt vaid 12% põgenike üldarvust, mis omakorda viitab jällegi pere- ja leibkondade suhteliselt suuremale hulgale Rootsi jõudnute seas.

MIKS RÄÄGITAKSE TEISE MAAILMASÕJA TÕTTU LÄÄNDE JÕUDNUD EESTLASTEST KUI PÕGENIKEST?

Pärast seda kui erinevatel põhjustel läände jõudnud eestlased asusid põgenike-laagrisse, nad registreeriti. Nii said Rootsi jõudnud eestlastest põgenikud ja Taani jõudnutest liitlaspõgenikud, samas kui Saksamaal ning Austrias hakati neid nime-tama DP-deks (*displaced person*) ehk emigreeruma sunnituiks. Kuigi eestlased ise ja sageli ka laagris toimetanud ametnikud ei teinud DP ning põgeniku mõiste vahel vahet, oli põgeniku ja DP staatuse vahel juriidiliselt ning kõrgemate otsustajate silmis erinevus.⁹⁹

Üldistatult võib öelda, et põhimõtteliselt ei vaadatud pärast staatuse määratlemist konkreetse isiku kodumaalt lahkumise tegelikku põhjust: kas võõrsile oli satutud evakueerituna, põgenikuna või tööle värvatuna? Mõnevõrra keerulisem oli endiste sõjaväelaste olukord. Selle lahendus sõltus peamiselt kahest asjaolust: esiteks, millises riigis ja millises tsoonis Saksamaal või Austrias viibiti, ning teiseks sellest, kas konkreetse isiku kuuluvus SS-üksuste koosseisu suudeti tuvastada või mitte. Üldistatult võib öelda, et enamik endistest sõjaväelastest sai siiski kas põgeniku või DP staatuse. Olles käesolevas artiklis esitanud eestlaste läände sattumise kronoloogia ja lahkumise ajendite alusel koostatud rühmad ning antud gruppide oletatavad suurused, mis omakorda leidsid kinnitust ka Rootsi ja Taani jõudnud eestlaste andmeanalüüsis, tuleb tõdeda, et Teise maailmasõja käigus sattus suur osa eestlastest võõrsile sunniviisiliselt, mis aga ei tähenda, et nende kodumaalt lahkumine toimus põgenemisena. Seepärast leian, et teadusliku lähenemise puhul on kodumaalt võõrsile sattumise kajastamisel õigustatud kasutada *põgenemise* asemel sõna *lahkuma*.

Teisalt näitavad artiklis esitatud eestlaste kodumaalt võõrsile lahkumise ajendid, et läände satuti nii baltisakslaste kui ka rannarootslastega kaasaläinutena, Saksa-maale tööle asunutena, sõjaväkke mobiliseerituna või võõra sõjaväega vabatahtlikult liitunutena, riigitöteenistusse ja lennuväeabiteenistusse värvatutena, evakueerituna ning põgenikena. Kui võrrelda Teise maailmasõja ajal toimunud eestlaste sundmigratsiooni itta ja läände, näeme, et põgenemine baseerub individuaalsetel otsustel. Nii mitmegi rühma puhul saame öelda, et kuigi tegu oli sunniviisilise rändega, on sellel rändel vabatahtlikule rändele omaseid jooni, näiteks see, et

⁹⁸ Reinans, S.-A. Eestlased Rootsi statistikas, 93.

⁹⁹ Kuna käesoleva artikli maht on piiratud, ei ole antud artikli raames võimalik selles valdkonnas detailidesse laskuda.

inimene langetas teatud olukorras ikkagi otsuse, kas minna või jääda, konkreetselt ise. Pean seda silmas eelkõige baltisakslaste ja eestirootslastega kaasaläinute, organiseeritud põgenike ning osaliselt evakueeritute, kuid tinglikult ka põgenike puhul. Paati astumine ja sinna jäämine kui piiri ületamise protsessi osad tuginesid individuaalsele otsusele. Lahkujate seas oli ka neid, kes astusid paadist välja, kuid ka neid, kes ei saanud paati astudagi, kuna neil puudus nõutav raha või teised aktsepteeritud maksevahendid. Julius Laas¹⁰⁰ ja Bernhard Saarsoo¹⁰¹ toovad oma vahetult pärast sündmusi kirjapandud mälestustes ning päevikus välja just nimelt individuaalse otsuse aspekti kõigi eelmainitud rühmade kontekstis. Mõlemad mehed tunnistavad, et kuna nemad olid otsustanud oma kodumaad teenida ja ei lahkunud tööpostilt, nagu seda olid teinud mitmed nende kaaslased, jäi nende edasine elu suuresti saatuse hooleks. Üks meestest ei saanudki enam oma perekonnaga kokku: naine jäi lastega Nõukogude Eestisse. Teisel mehel õnnestus võõrsil perekonnaga kohtuda, ent viimased sõjamõllus läbielatud päevad olid jätnud tema ellu pöördumatud jäljed.

KOKKUVÕTE

Läände lahkumise ajendeid analüüsid saame kokkuvõtteks öelda, et läände jõuti kui baltisakslastega ja rannarootslastega kaasaläinu (kas siis perekonnasidemete tõttu või lihtsalt n-õ kaasajooksikuna), tööle asunu või värvatu, õppima siirdunu, mobiliseeritu, evakueeritu või kui klassikalises mõistes põgenik. Artiklist tuleb välja, et kui Rootsi jõudnute hulgas domineerivad klassikalises mõistes põgenikud, siis klassikalises tähenduses põgenike osakaal Saksamaale ja selle poolt okupeeritud aladele jõudnute hulgas ei olegi nii suur, kui seni on arvatud. Kokkuvõttes võin öelda, et Saksamaale ja selle poolt okupeeritud aladele saabunud eestlastest moodustasid valdava kontingendi varem sinna tööle värvatud ning siirdunud, evakueeritud ja mobiliseeritud. Seepärast julgen ka öelda, et teaduslikus käsitluses on igati õigustatud nii läände sattunud eestlaste teekonnakirjelduse puhul kui ka võõrsile asumise protsessi analüüsimisel kasutada sõna *lahkunud* või selle sünonüüme.

Kuna enne suurt põgenemist kadus võõrsile jäänutel ühel hetkel võimalus tagasi pöörduda kodumaale, kus valitseks sõjajärgne poliitiline kord, on igati õige käsitleda Teise maailmasõja käigus läände sattumist sunniviisilise rändena. Samas tuleb silmas pidada, et sõja käigus eksisteerisid Eestist läände põgenenutel individuaalsed otsused.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud tänu uurimistööd rahastanud Eesti Teadusfondile (grant 7335).

¹⁰⁰ Laas, J. Mälestusi ja läbielamusi, 97.

¹⁰¹ Saarsoo, B. Päevik.

FORCED MIGRATION OF ESTONIANS TO THE WEST DURING WORLD WAR II

Kaja KUMER-HAUKANÕMM

The present paper looks at Estonians' migration to the West during WW II. At that time approximately 75 000–80 000 Estonians ended up in the West. About 25 000–28 000 Estonians arrived in Sweden, 1010 in Denmark, 1500 in Austria and 40 000–45 000 in Germany. Of the Estonians who left Estonia during the war 6–9% died on the journey to the West. Around 21 000 of the refugees returned (mostly forced, but some of them also voluntarily) to Soviet Estonia, but most of these people stayed in the West. We usually think about Estonians who left their homes during the war as refugees. This article treats the different migration periods or waves that took place during the war. The aim of the article is to show that there were actually many different kinds of reasons why people had to leave their homes. Among the main reasons were that several thousand Estonians escaped to Germany and Sweden as relatives of Baltic Germans or Estonian Swedes or they just used the possibilities of leaving the country with the organised resettlement of the Baltic Germans or Estonian Swedes; some Estonians had been recruited to Germany as university students or teachers; from 10 000 to 30 000 Estonians were taken to Germany to work there; ca 1000 young Estonians were recruited to Germany as *Reichsarbeitsdienst*; between 3500 and 5000 Estonians escaped to Finland and served in the Finnish army. Of the last group more than 1300 stayed in the West after the war. In all more than 60 000 Estonians served in German uniforms. There were some Estonians whose escape was organised to Sweden or Finland. The idea that most Estonians escaped to the West during the great exodus has prevailed in the literature until today. I would like to say that the number of Estonians who arrived in the West as traditional refugees was not so large as we think it was. Analysis of data on the migration of Estonians to Sweden and Denmark confirmed the existence of all the groups mentioned above.

To conclude, it is important to note that the migration of Estonians during WW II was mainly a forced migration, but sometimes it was based on the decisions of individuals.